

Poznatky z komplexní inovace v TOS Hostivař dokazují, že problematika aktivizace lidského činitele a vytvoření objektivních i subjektivních podmínek pro jeho participaci na přípravě a realizaci změn je neopomenutelným předpokladem požadovaného konečného efektu. Sociální program kromě toho, že zajišťuje sociální a perso-

nální rozvoj jako součást strukturální změny, zároveň pozitivně působí na ekonomickou efektivitu: snižuje konfliktnost celého období, urychluje adaptaci pracovníků na novou technologii, a přispívá tak ke splnění výrobních a ekonomických cílů.

*Jitka Havlová*

### **Sociologie času – nová odvětvová sociologie?**

Je až zarážející, jak málo se ve standardně pojatých výkladech a učebnicích základů sociologie setkáváme s tak elementární kategorií, jakou je čas. Ještě počátkem 70. let bylo možné se značnou mírou oprávněnosti konstatovat, že problém času není v sociologii dostatečně výrazně vnímán (určitou výjimku představovala pouze tematika volného a pracovního času). Tato situace se ovšem záhy výrazně změnila. V 80. letech zájem o fenomén času nebývale vzrostl, a to zejména v německy mluvících zemích. Téma, do té doby namnoze opomíjené, se v polovině 80. let stává záležitostí téměř módní. Objevuje se řada statí, monografií a několik sborníků, konají se odborné semináře a sympozia, zaznamenáváme snahy o interdisciplinární přístup. O tom, že výzkum v dané oblasti doznal značný rozmach, svědčí nejméně i to, že sociologie času (Zeitsoziologie) je dnes již chápána jako jakási samostatná konkrétní sociologická disciplína – „odvětvová sociologie“.

I přes jistou novost a módnost jde ovšem o disciplínu s vlastní, a to nikoliv zanedbatelnou historií, v níž se pochopitelně projevují také vazby na dominantní proudy filozofického myšlení. Vliv Husserlových podnětů na fenomenologicky orientovaný směr, tedy především na Schützovy a Luckmannovy analýzy jednání, v nichž čas a časové rozvrhování hrají významnou roli, není patrně třeba nijak zvlášť připomínat. Heidegger v tomto směru inspiroval méně, jeho vliv nacházíme především v tzv. existencialistické sociologii (E. Tyryakian). Klíčovou roli zde však patrně sehrály ideje H. Bergsona (zejména jeho pojetí „durée“ a rozlišování vnitřního, subjektivního času vědomí a objektivního, měřitelného času vnějšího světa), jejichž odraz nalézáme u Huber-

ta, Mause a Halbwachse (Durkheimova škola), ale také u Schütze, Sorokina či Luhmanna.

Pokud jde o klasiky sociologického myšlení, je třeba v dané souvislosti zmínit v prvé řadě E. Durkheima (čas má sociální charakter, je podobně jako náboženství sociálně konstruován), G. Simmela (čas je důležitým mechanismem zespolečenštění) a G. H. Meada (specifická struktura lidského jednání je předpokladem konstituce času). Z dalších významných postav dějin sociologie je nutné vzpomenout především P. A. Sorokina (odlišení sociálního, respektive sociokulturního a tzv. kvantitativního času), G. Gurwitche (zdůraznění multiplicity a heterogenity sociálních časů) a W. E. Moora (zkoumání časových dimenzí na různých sociálních úrovních), pokud jde o současné autority, nelze opomenout P. Bourdieua a A. Giddense.

V německé oblasti je to především Niklas Luhmann, v jehož dílech přichází v průběhu 60. a 70. let problematika času neztřídká ke slovu, byť mnohdy pouze v podobě okrajových poznámek. Čas je podle Luhmanna vytvářen v procesu intersubjektivní konstituce, jako jakési, pro jednotlivce společné kontinuum časových bodů, v nichž něco trvá a něco se mění. Vedle pojmu čas používá Luhmann také pojem chronologie. Zatímco čas může nabývat nejrozličnějších forem, chronologie je jednodimenzionální. Vzhledem k mnohosti časů plní chronologie tedy cosi jako integrativní úlohu. Relativně značná pozornost je věnována času a jeho vztahu k systémovým strukturám v Luhmannově pozdějším díle *Soziale Systeme* (1984).

Za jistým způsobem průkopnickou je v německé sociologii času považována kniha Wernera Bergmanna *Die Zeitstrukturen sozialer Sys-*

teme z r. 1981. Bergmann v ní navazuje na Meada a Luhmanna (problém konstituování času); sám pak věnuje pozornost zejména fungování temporálních struktur na různých úrovních sociálního systému. K dalším významným titulům německé provenience patří bezesporu práce Norberta Eliase *Über die Zeit* (1984), v níž její autor zkoumá sociální původ a zakotvení způsobů, jimiž lidé reflektují čas, a studie Helgy Nowotny *Eigenzeit: Entstehung und Strukturierung eines Zeitgefühls* (1989), zabývající se změnami ve vnímání a pojmání času v souvislosti s rozporuplným vývojem soudobých vyspělých společností.

Poměrně reprezentativní představu o zaměření a tematické šíři soudobé sociologie času poskytují zejména sborníky, z nichž na prvním místě je možné uvést publikaci **Zeit als Strukturelement von Lebenswelt und Gesellschaft** (Linz 1986), kterou uspořádali Friedrich Fürstenberg a Ingo Mörth. Sborník navazuje na sympozium *Zeit als Gegenstand der Sozialwissenschaften*, konané v r. 1982 v Bochumi a zahrnuje dvanáct aktualizovaných a doplněných příspěvků, které na něm odezněly. Obsah je rozdělen na části: 1. Základní problémy, 2. Životopisné aspekty času, 3. Sociálně strukturální a kulturní aspekty času.

V úvodním zamyšlení poukazuje I. Mörth na „paradigmatické rozvětvení“ současné sociologické teorie a na obtíže, které z této situace pramení. Názvem sborníku (který odkazuje k Habermasovu pokusu postihnout v teorii komunikačního jednání společnost jako systém a jako životní svět zároveň) naznačují jeho autoři úsilí o syntézu komplementárních pohledů (zejména Luhmannovy teorie systémů a fenomenologické sociologie) na danou problematiku.

První část sborníku zahajuje příspěvek F. Fürstenberga *Čas jako strukturální dimenze sociologické analýzy*, který jako centrální staví problém časové koordinace uvnitř sociálních systémů. Tuto koordinační a zprostředkující roli plní podle Fürstenberga časová organizace společnosti, představující komplexní mnohorozměrnou síť časových plánů. Rozhodujícím parametrem této časové organizace je její sociokulturní charakter.

Staf T. Luckmanna *Čas a identita: vnitřní, sociální a historický čas* je obsažena v druhé části

sborníku. Autor v ní obrátil pozornost na problematiku evoluce a ontogeneze osobní identity, jejíž základ tvoří individuální vnitřní čas. Spolu s tím nastoluje otázku jednání a jeho synchronizace, interakce a intersubjektivního času. Čas každodennosti je podle Luckmanna synchronizovaný intersubjektivní čas, který se díky zásobě vědění objektivizovaných časových kategorií přetváří a typizuje. Závěr svého pojednání Luckmann věnuje vztahu biografie a historického času.

Třetí část sborníku obsahuje příspěvek M. Schmida, zabývající se faktorem času v rámci teorie sociální změny, a W. Bergmanna, analyzující temporální struktury hospodářského systému. Bergmann ve svém výkladu mj. poukazuje i na ono známé „odkouzlení“ času, které je spojeno se vznikem moderních hospodářských systémů, jejichž racionalizační vliv výrazně poznamenal temporální struktury všech ostatních společenských subsystémů.

Dalším sborníkem, na který lze v této zprávě upozornit, je kniha **Die Sterbende Zeit** s podtitulem **20 Diagnosen** (Darmstadt und Neuwid 1987) sestavená Dietmarem Kamperem a Christophem Wulfem. Uvedený titul obsahuje příspěvky ze stejnojmenného vědeckého kongresu, jehož se zúčastnili zástupci různých oborů z Německa a Itálie. Svazek je rozdělen na 3 části: 1. Čas a dějiny, 2. Čas a příroda, 3. Síla a přesila času.

Jednotlivé příspěvky mají převážně charakter filozofických úvah, jejichž vůdčím motivem je myšlenka krizovosti současné doby, vize „stárnoucího“ a „umírajícího“ času, apokalyptický životní pocit blížícího se konce. Univerzum, příroda i lidská kultura mají svůj začátek, a budou tedy mít i svůj konec (možná mnoho začátků a mnoho konců). V materiálech sborníku je mj. zdůrazněna také myšlenka plurality časů, která je dokonce kladena jako určitá alternativa proti tzv. „chronokracii“ (Ch. Wulf).

Téměř sedmisetstránkový svazek **Zerstörung und Wiederaneignung von Zeit** (Frankfurt am Main 1988) uspořádal Rainer Zoll. Obsahuje 37 příspěvků převážně německých autorů, seřazených do 4 oddílů: 1. Čas, zkušenost času a společnost, 2. Svědectví krize, 3. Zničení času,

4. Znovuosvojení času. I když jsou zde zastoupeni představitelé různých oborů, sociologický přístup převládá. Základním tématem celé knihy jsou krizové projevy dominujícího společenského času, projevujícího se především v konfrontaci subjektivně zakoušeného času s tlakem vnějších odcizených časových struktur.

První část sborníku obsahuje interdisciplinární pohled na zkoumaný problém, v němž je zdůrazněna zejména pluralita časů. Zvláštní pozornost je věnována souvislostem spojeným s proměnou společenského času v období nástupu kapitalismu (jde o téma, na které ve své době obrátili pozornost už Marx, Sombart, Weber, Mumford a poměrně nedávno též A. J. Gurevič). H. Hohn, G. Scharf a E. Neumann se ve svých příspěvcích zabývají předpoklady a důsledky prosazení moderního vědomí času (Neumann hovoří o časovém vzoru protestantské etiky). V závěru první části (především v stati francouzského autora A. Gorze) je nastíněna perspektiva vývoje nové etiky, „etiky svobodné sebeodpovědnosti“, spojené s novým adekvátním časovým vzorem.

Druhý oddíl knihy shromažďuje výňatky z rozhovorů, které byly zaznamenány a metodou objektivní hermeneutiky interpretovány různými badateli. Obsah těchto materiálů se týká především pracovní doby, nezaměstnanosti a volného času.

Příspěvky zahrnuté do třetí části analyzují některé formy, v nichž se krize časové zkušenosti projevuje, ať již je to nadvláda lineárního času, odcizení mimopracovní sféry, krize perspektiv anebo strach ze smrti. P. Alheit ve svém článku konstatuje, že každé individuum ve svém životě synchronizuje přinejmenším dva časy, každodenní časový rámeček a horizont životního času.

Krize časové zkušenosti přijímá formu rozporu mezi prožitým a vyprázdněným, vnějším časem.

V závěrečném, 4. oddílu nalézáme studie, jejichž společným jmenovatelem je „znovuosvojení“ času. Převážná většina z nich je orientována na problém pracovní doby a její délky (O. Negt aj.). Objevují se zde opět i úvahy o potřebě nové etiky a nového zacházení s časem (E. Seifert). R. Wendorf (autor několika monografií na toto téma) zde hovoří o chápání času v zemích třetího světa, které se mu zdá být pro překonání tlaku časové linearit, dominující v západní společnosti, inspirativní.

Závěrem můžeme konstatovat, že fenomén času přitahuje nejen teoreticky orientované autory, ale též sociology pracující na poli empirického výzkumu (i v této oblasti existuje určitá tradice, k níž neodmyslitelně patří zejména výzkum M. Jahodové, P. Lazarsfelda a K. Zeisela Die Arbeitslosen von Marienthal z r. 1933). K tématům, na která se zaměřuje soudobý empirický výzkum, patří zejména studium časových perspektiv, orientací, struktur, rozpočtů a plánů jednotlivých sociálních vrstev, skupin a společností.

Sotva lze dnes odhadnout, jak dalece perspektivní záležitost sociologie času představuje a zda se v tomto případě nejedná spíše o jednu z charakteristických sociologických módních vln, které v určité době kulminují a poté postupně opadají. To nepochybně ukáže teprve další vývoj. Ať už ale bude tento vývoj jakýkoliv, lze myslím zcela oprávněně konstatovat, že pro naši sociologii, zejména vzhledem k její současné orientaci na problém sociální změny, přináší tento směr bádání řadu cenných podnětů a inspirací.

*Jiří Šubrt*